

Alicja Kłos, Katarzyna Tomaszewska

Bezrobocie jako zjawisko społeczne stanowiące zagrożenie dla kształtowania się rynku pracy w Polsce

Społeczeństwo. Edukacja. Język 2, 187-198

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

BEZROBOCIE JAKO ZJAWISKO SPOŁECZNE STANOWIĄCE ZAGROŻENIE DLA KSZTAŁTOWANIA SIĘ RYNKU PRACY W POLSCE

Streszczenie

Celem artykułu jest przybliżenie bezrobocia, jako zjawiska społecznego stanowiącego zagrożenie dla kształtowania się rynku pracy w Polsce. Aktywność zawodowa do niedawna kojarzona była z bezpieczeństwem socjalnym i stabilizacją życiową. Obecnie, dla stale rosnącej grupy osób, udział w rynku pracy wiąże się ze stałym zagrożeniem ubóstwem, niepewną przyszłością czy brakiem możliwości założenia i utrzymania rodziny. Przyczyną jest nie tyle brak pracy, ile zanikanie typowej formy zatrudnienia na rzecz innych, bardziej elastycznych form o niskiej jakości. Jak się okazuje, byle jaka praca nie zawsze jest lepsza od jej braku co oznacza, że jakość zatrudnienia staje się obecnie kwestią społeczną, której rozwiązanie lub łagodzenie skutków wykraczają poza możliwości wolnego rynku i współczesnego państwa. Rynek pracy jest społeczną instytucją, a problemy związane z przemianami produkcji i zatrudniania (popytu na pracę) wymagają odpowiedzi ze strony społecznych regulacji. W interesie społeczeństwa jest, by jednostka mogła poprzez rynek zdobyć godną pracę, dającą wystarczający zarobek i umożliwiającą zagospodarowanie własnego czasu wolnego.

Słowa kluczowe: bezrobocie, rynek pracy, bezpieczeństwo społeczne, zagrożenie.

Abstract

This article refers to unemployment as a social phenomenon constituting a threat to the development of the labor market in Poland. Professional activity recently was associated with social security and stability in life. Currently, for the ever-growing group of people, labor market participation is associated with a constant threat of poverty, uncertainty about the future or the inability to establishment and maintenance of the family. The reason is not only lack of work, but also the disappearance of the typical forms of employment in favor of flexible forms of employment which are consisted of poor quality. As it turns out, not always any job is always better than no job, which means that the quality of employment is now becoming a social issue whose solution or mitigation its results are beyond the scope of the free market and the modern country. The labor market is a social institution but also the problems associated with the changes of production and employment (labor demand) require a response from the social adjustment. In the interests of society, giving sufficient earnings and enabling development of their own free time ought to be done for an individual to gain market through decent work.

Keywords: unemployment, labor market, social security, threat.

Wstęp

Polski rynek pracy przez ostatnich kilka lat notuje negatywne tendencje, co znajduje swój wyraz m.in. we wzroście stopy bezrobocia, zwłaszcza wśród młodzieży, w spadku udziału środków z Funduszu Pracy na aktywizację bezrobotnych, rosnącym udziale bezrobotnych pozbawionych prawa do zasiłku, niskim stosowaniu w praktyce elastycznych form zatrudnienia, utrzymującym się wciąż wysokim udziale pozapłacowych kosztów pracy w jednostkowych kosztach zatrudnienia.

Wydarzenia na rynku pracy odzwierciedlają, kondycje gospodarczą kraju czy regionu. Poprawa trudnej sytuacji, głównie przez ograniczenie bezrobocia, jest zadaniem priorytetowym dla władz i instytucji zajmujących się tym problemem, zarówno na szczeblu krajowym, jak i regionalnym. Kwestie związane z szeroko rozumianym bezrobociem są jednym z najbardziej istotnych zagadnień będących przedmiotem polityki społecznej każdego państwa. Wynika to zarówno z problemów, jakie związane są z samym bezrobociem (wzrost niezadowolonego społecznego czy zwiększone obciążenia dla budżetu) jak i tych, które mogą być pochodną jego występowania (np. dezaktywacja zawodowa czy marginalizacja społeczna) (T. Borkowski, A. Marcinkowski 1996).

Charakter współczesnego państwa ulega dynamicznej ewolucji. Zadaniem społeczeństwa jest usuwanie trudności uniemożliwiających jednostkom osiągnięcie bezpieczeństwa. Właśnie bezpieczeństwo wpisano do katalogu funkcji państwa, przy czym przez wiele lat traktowano je jako bezpieczeństwo militarne, porządek wewnętrzny czy gwarancję swobód gospodarczych. Nowe myślenie o bezpieczeństwie rozkwitło w związku z zakończeniem zimnej wojny i opublikowaniem nowatorskiej pracy Barry Buzana. Ludzie, państwa i strach, prezentującej zakres międzynarodowych studiów bezpieczeństwa w post zimnowojennym porządku. Kryzys gospodarczy, z którym boryka się gospodarka światowa, miał początkowo podłoże finansowe, a za jego przyczyną można uznać najogólniej model konsumpcji w oderwaniu od dochodów gospodarstw domowych (B. Buzan 1999). W kontekście polityki Unii Europejskiej B. Jagiełło dokańcza charakterystyki i opisu zagrożeń dla bezpieczeństwa. Autorka dzieli zagrożenia na pięć grup. Pierwsze z nich to „bunt wykluczonych”. Drugie zagrożenie to „bunt biednych”, wynikający z powiększających się różnic dochodowych między biednymi i bogatymi w skali świata. Zasadnicza idea Unii Europejskiej w przeciwdziałaniu współczesnym zagrożeniom, w ujęciu długofalowym, sprowadza się do realizacji miękkiego bezpieczeństwa. Programy przeciwdziałające zagrożeniom przyporządkowano nowej agendzie polityki zagranicznej UE. Rozwój współpracy gospodarczej między UE a innymi integracyjnymi organizacjami regionalnymi o charakterze gospodarczym uznawany jest za podstawowy instrument prowadzący do zmniejszenia napięcia i eliminacji lub osłabienia czynników uznawanych za przyczynę powstawania zagrożeń. Bezpieczeństwo i rozwój to dwa podstawowe wymiary istnienia jednostek i całych społeczności, w tym społeczności zorganizowanych w państwie lub organizacje międzynarodowe.

Istota bezpieczeństwa.

Bezpieczeństwo ma wiele definicji. Najczęściej bezpieczeństwo definiuje się zarówno jako stan, jak i proces. Bardziej praktyczne jest podejście drugie, odzwierciedlające naturalny, dynamiczny charakter zjawiska bezpieczeństwa. Podmiotem bezpieczeństwa mogą być wszystkie jednostki mające własne interesy i wyrażające ambicje realizacji tych interesów. Mogą to być pojedyncze osoby, różne grupy społeczne, narady, społeczności międzynarodowe i wreszcie cała ludzkość (J. Gierszewski 2013, s. 56). Bezpieczeństwo przejawia się we wszystkich dziedzinach aktywności podmiotu. W ramach bezpieczeństwa międzynarodowego i narodowego możemy zatem wyodrębnić takie dziedziny bezpieczeństwa jak np.: bezpieczeństwo ekonomiczne, społeczne, militarne, publiczne, ekologiczne,

informacyjne. Wyróżnia się także bezpieczeństwo wewnętrzne i zewnętrzne. Bezpieczeństwo jest definiowane różnie. S. Koziej, koncentruje się na podejściu pragmatycznym. Jeśli mówimy o bezpieczeństwie danego podmiotu w sensie praktycznym, mamy na myśli tę dziedzinę jego aktywności, która zmierza do zapewnienia możliwości przetrwania i swobody realizacji własnych interesów w konkretnych warunkach, poprzez wykorzystanie okoliczności sprzyjających (szans), podejmowanie wyzwań oraz przeciwdziałanie wszelkiego rodzaju zagrożeniom dla podmiotu i jego interesów (S. Koziej 2003).

Podmiotem bezpieczeństwa mogą być zatem jednostki mające własne interesy i wyrażające ambicje realizacji tych interesów. Mogą to być pojedynczy ludzie, różne grupy społeczne, narody, społeczności międzynarodowe czy wreszcie cała ludzkość. Stosownie do tego możemy wyodrębnić różne rodzaje bezpieczeństwa: indywidualne, grupowe, narodowe czy międzynarodowe. W naukach społecznych bezpieczeństwo w najogólniejszym znaczeniu obejmuje zaspokojenie takich potrzeb, jak: istnienie, przetrwanie, całość, tożsamość, niezależność, spokój, posiadanie i pewność rozwoju. Bezpieczeństwo ma charakter podmiotowy, a będąc naczelną potrzebą człowieka i grup społecznych jest zarazem podstawową potrzebą państw i systemów międzynarodowych; jego brak wywołuje niepokój i poczucie zagrożenia. Zasadne jest wyodrębnienie dwóch aspektów bezpieczeństwa: wewnętrznego i zewnętrznego.

Bezpieczeństwo społeczne

Zapewnienie bezpieczeństwa jest jedną z najważniejszych sfer aktywności państwa. W wyniku znaczącego rozszerzenia zakresu pojęciowego zjawiska bezpieczeństwa wyróżniła się kategoria bezpieczeństwa społecznego, która wiązana jest z bezpieczeństwem państwa¹.

Definicję bezpieczeństwa społecznego można znaleźć w określeniu Międzynarodowej Organizacji Pracy, która kładzie nacisk na zapobieganie ekonomicznej i społecznej nędzy w aspekcie deprivacji zapobiegania oraz popadania w nią. M. Książkowski rozróżnił w swej definicji bezpieczeństwo społeczne od socjalnego. Istotę bezpieczeństwa socjalnego stanowią „gwarancje uzyskania pomocy zewnętrznej (pozarodzinnej) w przypadkach zdarzeń losowych i w innych sytuacjach prawem bądź umowami określonych” (A. Rajkiewicz 1988, s. 6). Na bezpieczeństwo społeczne wskazują różne definicje polityki społecznej określające ją jako:

- „Celową działalność państwa i innych organizacji w dziedzinie kształtowania warunków życia i pracy ludności oraz stosunków społecznych, mającą na celu między innymi zapewnienie bezpieczeństwa socjalnego, zaspokojenie potrzeb wyższego rzędu, zapewnienie ładu społecznego”;
- „Działalność państwa, samorządu i organizacji pozarządowych, której celem jest wyrównywanie drastycznych różnic socjalnych między obywatelami, dawanie im równych szans i asekurowanie ich przed skutkami ryzyka socjalnego” ;
- „Odpowiedzi polityki państwowej na podstawowe ryzyka społeczne dla zatrudnienia, dochodu i bezpieczeństwa socjalnego” (J. Gierszewski 2013, s. 56).

Do pojęcia bezpieczeństwa społecznego została też wprowadzona koncepcja wykluczenia społecznego jako braku warunków rozwoju psychospołecznego². Natomiast w rozumieniu socjalno-ekonomicznym bezpieczeństwo społeczne kojarzone jest z zabezpieczeniem społecznym. Bezpieczeństwo społeczne rozpatrywane jest przedmiotowo jako kategoria bezpieczeństwa (A. Skrabacz 2012, s. 32).

¹ Strategia Bezpieczeństwa Narodowego RP z 2007 .

² *Wykluczenie społeczne a bezpieczeństwo państwa*, maszynopis złożony do druku.

M. Leszczyński zwraca uwagę na działania prawne, organizacyjne realizowane przez różne podmioty, które mają na celu zapewnienie pewnego poziomu życia określonym osobom oraz grupom społecznym (M. Leszczyński 2009, s. 37). Natomiast A. Skrabacz bezpieczeństwo społeczne określa jako jedną z kategorii bezpieczeństwa narodowego, oznaczającą ochronę egzystencjalnych podstaw życia oraz umożliwiającą realizację aspiracji życiowych przez tworzenie warunków do pracy i nauki, ochronę zdrowia oraz gwarancje emerytalne (A. Skrabacz 2012, s. 38). J. Gierszewski zaproponował definicję bezpieczeństwa społecznego jako zbiór przepisów i regulacji normatywno-prawnych mających na celu zapewnienie bezpieczeństwa poprzez wykorzystanie wewnętrznych i zewnętrznych czynników rozwoju społeczno-gospodarczego oraz organizację instytucji, które gwarantują niezagrożony rozwój oraz ład społeczny w kontekście bezpieczeństwa państwa (J. Gierszewski 2013, s. 174).

Bezrobocie jako zjawisko społeczne

Na wykluczenie społeczne w największym stopniu wpływa bezrobocie, alkoholizm i narkomania, a także ubóstwo i choroby psychiczne. Najpowszechniejszymi powodami wykluczenia społecznego w Polsce są bezrobocie, alkoholizm i ubóstwo (E. Kwiatkowski 2002). Bezrobocie jest sytuacją, która może wywoływać zaburzenia w zachowaniu. Osoby pracujące, znaczną część swojego życia spędzają w zakładzie pracy i są z nim związane emocjonalnie. Praca jest dla większości ludzi źródłem utrzymania, zabezpieczenia finansowego własnego i rodziny, jest motywacją do dalszego rozwoju, daje możliwość zaspokojenia potrzeby sukcesu zawodowego, kariery, dojścia do władzy. Dlatego utratę pracy większość ludzi odczuwa boleśnie, wyzwalane jest poczucie, że życie legło w gruzach, co nie pozostaje bez wpływu na dalsze zachowania osób bezrobotnych. Utrata pracy może zmobilizować i wyzwolić w osobie inicjatywę oraz aktywność lub prowadzić do reakcji zaburzonych (K. Tomaszewska, A. Kłos 2013, s. 201-218). Ubóstwo materialne jest jednym z trzech powodów, które zdaniem respondentów zarówno bardzo silnie wpływają na wykluczenie społeczne w Polsce, jak i są wyraźnie obecne w ich otoczeniu. Osoby tracące pracę lub będące długotrwale bezrobotne podlegają stopniowej degradacji społecznej. Pogarsza się ich sytuacja ekonomiczna i obniża stopa życiowa. Najgorszym skutkiem jednak długotrwałego bezrobocia jest poczucie beznadziejności ich sytuacji życiowej, stopniowe zrywanie kontaktów i więzi społecznych, poczucie odrzucenia, poczucie niewypełnienia ról społecznych i rodzinnych. Zdarza się tak, że osoba tracąca pracę podlega tak daleko idącej marginalizacji, traci rodzinę, bliskich, przyjaciół czasem nawet staje się osobą bezdomną. Dzieje się tak, gdy bezrobotny nadużywa alkoholu, obwinia wszystkich wokół siebie za zaistniałą sytuację, traci kontakt z rodziną, nie podejmuje żadnych działań żeby zmienić zaistniałą sytuację. Bierność pojawia się po dłuższym okresie bezrobocia, bezskutecznym poszukiwaniu pracy i brakiem pomocy ze strony osób bliskich czy też instytucji. Jeżeli taka osoba nie otrzyma szybkiej pomocy ze strony instytucji do tego powołanych, proces nie zostanie zatrzymany i nastąpi dalsza marginalizacja jednostki. Brak pracy może też powodować inne negatywne skutki społeczne u osoby dotkniętej tym problemem.

Sformułowanie precyzyjnej a zarazem uniwersalnej definicji bezrobotnego opartej na jednoznacznych i obiektywnych kryteriach jest trudne. Złożony i wieloaspektowy charakter zjawiska sprawia, że inne kryteria wyznaczające treść definicji bezrobocia interesują ekonomistę, polityka, prawnika, inne zaś socjologa, psychologa czy politologa. W ujęciu makroekonomicznym i makrospołecznym najczęściej stosowanym wyznacznikiem pojęcia „bezrobocie” jest przedmiotowe i podmiotowe podejście do problemu (K. Młonek 1999, s. 8). Bezrobocie jest zjawiskiem społecznym polegającym na tym, że część ludzi zdolnych do pracy i deklarujących chęć jej podjęcia nie znajduje faktycznego zatrudnienia z różnych powodów. Pod pojęciem bezrobotnego można rozumieć osobę niezatrudnioną, nie prowadzącą działalności gospodarczej i nie wykonującą innej pracy zarobkowej, zdolną i gotową

do podjęcia zatrudnienia (w pełnym lub niepełnym wymiarze czasu pracy). Jest to bardzo szeroka definicja. W Polsce, w sensie prawnym, bezrobotnym jest osoba niezatrudniona i niewykonująca innej pracy zarobkowej, zdolna i gotowa do podjęcia zatrudnienia w pełnym wymiarze czasu pracy, nie ucząca się w szkole w systemie dziennym, zarejestrowana we właściwym powiatowym urzędzie pracy, jeżeli:

- ukończyła 18 lat, z wyjątkiem młodocianych absolwentów,
- kobieta nie ukończyła 60 lat, a mężczyzna 65 lat,
- nie nabyła prawa do emerytury, renty inwalidzkiej,
- nie jest właścicielem lub posiadaczem nieruchomości rolnej o powierzchni pow. 2 ha przeliczeniowych,
- nie jest osobą niepełnosprawną, której stan zdrowia nie pozwala na podjęcie zatrudnienia nawet w połowie wymiaru czasu pracy,
- nie jest osobą tymczasowo aresztowaną i nie odbywa kary pozbawienia wolności,
- nie uzyskuje miesięcznie dochodu w wysokości przekraczającej połowę najniższego wynagrodzenia,
- nie pobiera zasiłku stałego lub renty socjalnej.

Zjawisko bezrobocia pojawiło się wraz z powstawaniem kapitalizmu, a zjawiskiem powszechnie występującym stało się w XIX w., gdy nastąpił dynamiczny wzrost liczby robotników przemysłowych. Na ziemiach polskich początkowo nie przybierało większych rozmiarów ze względu na małą liczebność robotników i ich silne związki ze wsią — w przypadku utraty zatrudnienia w przemyśle część robotników wracała na wieś (powiększając bezrobocie ukryte), część emigrowała na stałe lub sezonowo, szukając pracy np. w przemyśle państw zaborczych.

Rok 2004 był rokiem przełomowym dla sytuacji na rynku pracy. Po kilku latach wyraźnego wzrostu bezrobocia i stałego spadku liczby pracujących, obserwowanego od 1999 roku (druga fala bezrobocia w Polsce) – sytuacja zaczęła stabilizować się w roku 2003, by w roku 2004 bezrobocie nieznacznie spadło i powoli rosło zatrudnienie (spadek bezrobocia rejestrowego z 20 % na koniec 2003 do 19,1 % na koniec 2004, choć były miesiące o poziomie bezrobocia 18,6 %). Do października 2005 r. obserwuje się spadek stopy bezrobocia, jednakże najbardziej zauważalny był on wśród osób o niskim wykształceniu (zasadniczym zawodowym, gimnazjalnym, podstawowym i niepełnym oraz osób z wykształceniem średnim zawodowym), gdzie bezrobocie jest najwyższe. Osoby o wyższym wykształceniu stanowią tylko 4% bezrobotnych. Dane o nowo utworzonych miejscach pracy pokazują, iż na 13 424 nowych miejsc pracy utworzonych w pierwszym półroczu 2005 r. prawdopodobnie ok. 80% stanowisk nie wymagało wyższego wykształcenia (robotnicy przemysłowi i rzemieślnicy, operatorzy maszyn i urządzeń, technicy i inny średni personel, pracownicy usług osobistych i sprzedawcy oraz pracownicy biurowi), jednakże 20% miejsc pracy to stanowiska dla specjalistów. Oznacza to, że zapotrzebowanie na pracowników z wyższym wykształceniem jest duże w stosunku do bezrobocia w tej grupie osób, przy czym dla pracodawców liczy się nie tylko sam dyplom ukończenia szkoły wyższej, ale wymagana jest także specjalistyczna wiedza i umiejętności.

W marcu 2010 r. odnotowano zmniejszenie się liczby bezrobotnych zarejestrowanych w urzędach pracy oraz stopy bezrobocia w porównaniu z poprzednim miesiącem i jednocześnie wzrost obu wskaźników w porównaniu do marca 2009 r. Liczba bezrobotnych nowo zarejestrowanych była większa niż przed miesiącem, ale mniejsza niż przed rokiem. Równocześnie więcej osób niż w lutym br. oraz w marcu 2009 roku zostało wyrejestrowanych z urzędów pracy. W końcu marca br. urzędy pracy dysponowały większą liczbą ofert pracy niż w lutym 2010 r., oraz większą niż w analogicznym okresie ub. roku. Liczba bezrobotnych zarejestrowanych w urzędach pracy w końcu marca 2010 r. wyniosła 2076,7 tys. osób (w tym 1016,0 tys. kobiet) i była niższa niż przed miesiącem o 24,8 tys. osób

(tj. o 1,2%). W ujęciu rocznym wzrosła ona o 317,9 tys. (w analogicznym okresie 2009 roku zanotowano jej wzrost o 40,0tys., tj. o 2,3%). Z ogólnej liczby bezrobotnych 43,5% mieszkało na wsi. Bezrobotni zarejestrowani w urzędach pracy w końcu marca 2010 r. stanowili 12,9% ludności aktywnej zawodowo (w lutym br. - 13%)

Możemy wyróżnić negatywne skutki ekonomiczne i społeczne bezrobocia. Do skutków ekonomicznych zaliczamy:

- utracona produkcja w gospodarce (mniejsza produkcja niż możliwości),
- zmniejszenia wpływów z podatków, wydatków na zasiłki i inne formy pomocy społecznej (szkolenia),
- pogorszenie sytuacji materialnej bezrobotnych i ich rodzin,
- zatrudnienie w szarej strefie,
- uszczuplenie budżetu państwa - brak dotacji na inne cele,
- zubożenie całego społeczeństwa i zahamowanie rozwoju intelektualno – przemysłowego,
- bezrobocie poprzez system podatkowy opróżnia kieszenie wszystkich podatników.

Jak widać skutki bezrobocia nie tylko wpływają na nas jako na ludzi ale także na państwo. Państwo powinno troszczyć się o obywateli i zwiększyć liczbę przedsiębiorstw aby ludzie bezrobotni znaleźli wreszcie pracę.

Skutki społeczne bezrobotności:

- izolacja społeczna bezrobotnych,
- frustracja i pesymistyczne nastroje,
- rozwój patologii,
- alkoholizm,
- przestępczość,
- pogorszenie stanu zdrowia psychofizycznego bezrobotnych,
- wzrost nastrojów radykalnych stanowiących podłoże dla skrajnych ruchów politycznych,
- niewykorzystany, nieproduktywny potencjał ludzki,
- spadek dochodów rodzin, rozszerzenie się społecznych kręgów ubóstwa,
- utrata kwalifikacji zawodowych,
- wzrost niezadowolenia społeczeństwa,
- utrata środków do życia nie tylko dla bezrobotnego, ale i dla całej jego rodziny, pogorszenie ich warunków do życia.

Zjawisko bezrobocia obok skutków negatywnych, posiada również skutki pozytywne. Poniżej podaję niektóre z nich:

- korzystny wpływ na konkurencyjność na rynku pracy, stymulacja wzrostu poziomu wykształcenia i kwalifikacji zawodowych wśród osób poszukujących pracy,
- wzrost motywacji do kształcenia, do zwiększania nakładów na inwestycje w kapitał ludzki, co prowadzi do przyspieszenia procesów długofalowego wzrostu gospodarczego kraju,
- wzrost motywacji do kształcenia, do zwiększania nakładów na inwestycje w kapitał ludzki, co prowadzi do przyspieszenia procesów długofalowego wzrostu gospodarczego kraju,
- możliwość realokacji zasobów ludzkich przy głębokich przemianach strukturalnych gospodarki z zawodów nieopłacalnych i nieefektywnych do zawodów nowoczesnych i efektywnych,
- walka z inflacją wyższy poziom bezrobocia oznacza bowiem osłabienie pozycji pracowników i związków zawodowych w przetargach płacowych z pracodawcami, co z kolei prowadzi do zmniejszenia presji na wzrost płac,

- wzrost motywacji pracowników do bardziej efektywnej i solidnej pracy oraz ograniczenie nadmiernej fluktuacji kadr, przez co dochodzi do racjonalizacji zatrudnienia i poprawy efektywności.

Przeciwdziałanie bezrobociu jest zadaniem rządu, władz wojewódzkich, władz administracji terenowej i lokalnej oraz instytucji powołanych na w/w szczeblach do zajmowania się problemami zatrudnienia i bezrobocia.

Rynek pracy - szanse i zagrożenia

Problemy na rynku pracy, objawiające się niedoborem pracy, powodują obniżenie warunków życia ludności, a długotrwałe pozostawanie bez pracy zmniejsza szanse na zatrudnienie i przyczynia się do postępującego procesu ubożenia ludności, a nawet może prowadzić do wykluczenia społecznego dużych grup społeczeństwa. Konsekwencją braku pracy jest nie tylko zubożenie i nie uczestniczenie w życiu zawodowym i społecznym, ale także brak zabezpieczenia dochodowego w przyszłości. Bezrobocie jest zjawiskiem społecznym, polegającym na tym, że część ludzi zdolnych do pracy i deklarujących chęć jej podjęcia nie znajduje faktycznego zatrudnienia z różnych powodów. Pomimo odwrócenia się negatywnego trendu wzrostu liczby bezrobotnych, sytuacja na rynku pracy jest nadal bardzo trudna, a bezrobocie jest jednym z najpoważniejszych problemów społecznych.

Niskie kwalifikacje zawodowe, mała mobilność życiowa, zawodowa i przestrzenna, rosnące wymagania pracodawców to niektóre z elementów sprzyjających długotrwałemu bezrobociu. Długotrwałe pozostawanie bez pracy może skutkować występowaniem patologii społecznych. Jednym z istotnych uwarunkowań dla kształtowania się poziomu zatrudnienia oraz bezrobocia są zmiany demograficzne. Na rozmiar zjawiska bezrobocia wpływ mają czynniki społeczne, ponieważ jest to zjawisko wytworzone w społeczeństwie. Rozmiar bezrobocia zależy od systemu gospodarczego i aktualnie prowadzonej polityki krajowego rynku pracy. Związane jest zwykle z poziomem nowych inwestycji i trwałym zatrudnianiem pracowników w nowo powstałych i nowoczesnych zakładach pracy sektora publicznego lub prywatnego. Istnieją problemy z zebraniem rzetelnych danych:

- osoby pracujące nielegalnie mogą się rejestrować jako bezrobotne celem osiągnięcia korzyści z systemu opieki społecznej,
- osoby zdolne do pracy, którym niesłusznie przyznano zasiłki z tytułu niezdolności do pracy nie pracują choć są zdolne do pracy, nie znajdują się jednak w statystykach bezrobocia. Według niektórych szacunków jest to w Polsce bardzo powszechne zjawisko.
- w gospodarce centralnie planowanej, a rzadziej w rynkowej, zatrudnienie jest niewspółmiernie duże do potrzeb firmy. Jest to tzw. bezrobocie ukryte. Osoby te można byłoby zwolnić nie powodując większych strat w gospodarce, nie figurują one jednak w statystykach bezrobocia.

Wśród wielu wyzwań stających przed polskim rynkiem pracy jest niezwykle szybko rosnące w Polsce zróżnicowanie płac. Wskutek tego zwiększa się liczba osób określanych jako ubogo pracujące, niewymagających specjalnych kwalifikacji, wykonujących proste czynności, najniżej wynagradzanych. W efekcie – jak pisze Stanisława Borkowska – osoby te doświadczają marginalizacji, wykluczenia i dezintegracji społecznej (S. Borkowska 1997, s. 12). Zygmunt Bauman określa je jako ludzi, których życie zostało przeznaczone „na przemiał”. Zagrożeniem pośrednim związanym z istnieniem trwałego bezrobocia jest niewątpliwie zjawisko społecznego dziedziczenia biedy, apatii, bezradności, braku zainteresowania edukacją i podnoszeniem kwalifikacji (Z. Bauman 2002). Wydaje się, że czynnikiem niesprzyjającym poprawie tej sytuacji jest niedopasowanie struktury szkolnictwa, często szczebla najwyższego, które nie zawsze kształci pracowników na potrzeby krajowej

gospodarki, szczególnie w zawodach deficytowych. Zagrożeniem dla rozwoju prywatnej przedsiębiorczości jest antagonizowanie różnych grup pracowniczych przez medialne kształtowanie ambiwalentnego wizerunku przedsiębiorców, którzy odnieśli sukces. Z jednej strony mass media zachęcają do podjęcia własnej działalności gospodarczej, wskazując determinację przedsiębiorców, ich ciężką i uczciwą pracę, z drugiej – dominuje obraz przedsiębiorcy wyzyskiwacza i oszusta.

Nowym elementem polskiego rynku pracy na progu XXI wieku jest pojawienie się zjawisk patologicznych w postaci pracoholizmu i mobbingu. Często stają się one konsekwencją dążenia pracodawcy do osiągania przez firmę coraz lepszych wyników ekonomicznych, nieustannego dążenia do wykazania przez pracowników swojej przydatności oraz utrzymania silnej pozycji zawodowej, która sprzyja silnej rywalizacji. Związany z tym stres zawodowy stanowi poważny problem nie tylko dla dotkniętych nim jednostek, ale także dla całego społeczeństwa. To poważny i nasilający się problem w wielu krajach uprzemysłowionych, gdzie na przełomie ostatnich lat poziom stresu związanego z pracą wzrósł. Jak można przeczytać w Psychologii pracy i organizacji, „przejawia się to w rosnących wskaźnikach absencji i niezdolności do pracy spowodowanych przez stres, a także w coraz wyższych kosztach walki ze skutkami stresu”. Nie istnieje też żadna uniwersalna teoria stresu, co wynika z faktu, że badaniami stresu zajmują się przedstawiciele wielu różnych dyscyplin naukowych, przyjmujący odmienne punkty widzenia i odniesienia. Niewątpliwym zagrożeniem dla polskiego rynku pracy na progu XXI wieku jest bezczynność zawodowa jako stan polegający na niepodjęciu aktywności zawodowej, przy czym przeszkodą pod tym względem nie jest wiek czy faktyczny stan zdrowia. Jak pisze Bogusław Blachnicki, „stanem pożądanym w naszej cywilizacji jest uczestnictwo w procesie produkcji społecznej wszystkich zdolnych do podjęcia tego trudu członków społeczeństwa”. W takim rozumieniu bezczynni zawodowo są te jednostki, które mogą i powinny wykonywać pracę przynoszącą dochód, ale z jakichś, głównie psychospołecznych, powodów tego nie czynią (B. Blachnicki 2004, s. 102). Bezczynność zawodowa z wyboru często jest związana z działaniem systemu opieki społecznej, w ramach którego pojawia się grupa stałych klientów wykorzystujących tkwiące w nim luki kosztem innych. Świadomie nie podejmują oni stałego zajęcia, wyzyskując w ten sposób system opieki społecznej. W takim przypadku występuje zjawisko odwrotne do tego, co nazywa się stygmatyzacyjnym efektem pomocy społecznej, kiedy to klient powstrzymuje się od korzystania z tego rodzaju pomocy czy ewentualnie ukrywa fakt, że z niej korzysta (T. Kaźmierczak 1996). W krajach rozwijających się „normalny” staje się widok przede wszystkim mężczyzn w wieku produkcyjnym, którzy pozostając bez stałego zatrudnienia, godzinami oddają się najprostszym formom spędzania czasu wolnego. Obserwuje się bezczynność zawodową wymuszoną czynnikami zewnętrznymi, które wręcz utrzymują człowieka w błędnym kole biedy. Do bezczynności zawodowej prowadzi również praca dorywcza, co w rezultacie składa się na kilkadziesiąt cech natury społecznej, psychologicznej i gospodarczej, którym to Oscar Lewis nadał miano „kultury nędzy” (O. Lewis 1976).

Sytuacja na polskim rynku pracy - oceny i prognozy

Zła sytuacja demograficzna w naszym kraju: starzenie się społeczeństwa i niski poziom aktywności zawodowej³, powoduje, że należy szukać sposobów na wzrost aktywności zawodowej osób w wieku produkcyjnym, także wśród bezrobotnych. W Polsce stosuje się wiele instrumentów rynku pracy w ramach tzw. aktywnej polityki społecznej⁴ (np. szkole-

³ W Badaniu Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL), prowadzonym co kwartał przez GUS na reprezentatywnej grupie Polaków, współczynnik aktywności zawodowej (udział pracujących w ogólnej liczbie ludności w wieku 15 lat i więcej) w I kwartale 2012 roku wynosił 56%. BAEL, GUS 2012.

⁴ Osoby bezrobotne mogą korzystać z form aktywizacji zawodowej przewidzianych ustawą z dnia 20 kwietnia 2004 roku o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (Dz. U. z 2008 r. Nr 69, poz. 415, z późn. zm.).

nia, staże, stypendia, prace społecznie użyteczne, prace interwencyjne, roboty publiczne, poradnictwo zawodowe, pośrednictwo pracy, pożyczki, dodatki aktywizacyjne), których efektem powinno być trwale usamodzielnianie bezrobotnych na rynku pracy. Nie przynoszą one jednak zadowalających efektów i są niewystarczające. Polityka społeczna ciągle szuka rozwiązań, które przyczynią się do efektywniejszego wykorzystania zasobów rynku pracy oraz zmniejszania poziomu bezrobocia. Bezrobocie w Polsce, tak jak w wielu krajach Unii Europejskiej, od lat jest jednym z najważniejszych problemów społecznych. Kraje Unii Europejskiej pod względem poziomu bezrobocia są bardzo zróżnicowane. Biorąc pod uwagę poziom stopy bezrobocia⁵, Polska zajmuje obecnie całkiem dobre, środkowe miejsce wśród krajów UE. Eurostat⁶ podaje, że wynosi ona u nas 10,6% (średnia dla UE-27 to 10,9%). Mamy zdecydowanie lepszą sytuację niż takie kraje, jak Grecja (26,4%), Hiszpania (26,3%) czy Portugalia (17,5%), natomiast są w UE także kraje, w których problem bezrobocia jest niewielki, np. Austria (4,8%), Niemcy (5,4%), Luksemburg (5,5%).

gorzej polskie bezrobocie jest przedstawiane przez polskie statystyki. Stopa bezrobocia według danych Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej wynosiła w lutym 2013 roku 14,4%⁷, a liczba zarejestrowanych w urzędach pracy bezrobotnych to 2336 tysięcy osób. W porównaniu ze styczniem nastąpił wzrost o 41 tysięcy osób (o 1,8%). Wzrost liczby bezrobotnych rejestrujących się w urzędach pracy był silniejszy w lutym 2013 roku niż rok wcześniej. Porównując dane sprzed roku (luty 2012), widzimy zwiększenie grupy bezrobotnych o 168,5 tysiąca (o 7,8%). Ważne jest także, że utrzymuje się bilans dodatni: napływ nowo rejestrujących się bezrobotnych w urzędach jest większy niż odpływ, czyli liczba osób wykreślanych z ewidencji urzędowych. Według danych z lutego 2012 roku i lutego 2013 roku napływ nowych bezrobotnych wynosił 211 tysięcy osób w 2012 roku i 224,9 tysiąca osób w 2013 roku (wzrost o 13,9 tysiąca osób), a odpływ analogicznie: 164,3 tysiąca i 183,9 tysiąca (wzrost o 19,6 tysiąca osób). Główne powody wzrostu bezrobocia w Polsce w 2013 roku to: trudna sytuacja gospodarcza w kraju, przejawiająca się m.in. słabnącym tempem wzrostu PKB w kolejnych kwartałach 2012 roku; powroty do ewidencji bezrobotnych po zakończeniu aktywnych form przeciwdziałania bezrobociu (20% spośród nowo zarejestrowanych bezrobotnych to osoby, które były już klientami urzędów); zakończenie umów na czas określony, których pracodawcy nie przedłużali, i zakończenie prac sezonowych, przede wszystkim w leśnictwie i ogrodnictwie, ale też w budownictwie; spadek liczby ofert pracy, jakimi dysponowały urzędy pracy. W grudniu 2012 roku było ich 36,3 tysiąca i w porównaniu do listopada 2012 roku to mniej o 12,7 tysiąca. Spadek ten odnotowano we wszystkich województwach, np. w województwie warmińsko-mazurskim zanotowano spadek o 0,2 tysiąca ofert, a w województwie dolnośląskim – spadek aż o 1,5 tysiąca ofert. Po okresie zimowego zastoj na rynku pracy wiosna zawsze przynosi nadzieję na choćby niewielkie wzrosty wolnych miejsc pracy: w lutym 2013 roku było ich już 43,2 tysiąca. W Polsce utrzymuje się duże zróżnicowanie terytorialne bezrobocia. Warto wskazać, że nastąpił wzrost bezrobocia we wszystkich województwach, ale rozkład województw pod względem poziomu stopy bezrobocia nie uległ zmianie. Najwięcej bezrobotnych było zarejestrowanych w mazowieckich i śląskich urzędach pracy, najmniej – w województwach opolskim, lubuskim i podlaskim.

⁵ Podstawowym miernikiem poziomu bezrobocia jest procentowo ujęta „stopa bezrobocia”. Obliczając stopę bezrobocia rejestrowanego, ukazuje się stosunek między liczbą zarejestrowanych osób bezrobotnych a liczbą osób czynnych zawodowo, czyli zdolnych do podjęcia pracy, w wieku 15–65 lat dla mężczyzn i 15–60 lat dla kobiet.

⁶ Stopa bezrobocia, luty 2013: Unemployment rates, seasonally adjusted, February 2013.png, Eurostat, 2013, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Unemployment_rates_seasonally_adjusted_February_2013.png&filetimestamp=2013040208074

⁷ W Badaniu Aktywności Ekonomicznej Ludności stopa bezrobocia jest zawsze niższa – w grudniu 2012 roku wynosiła według zastosowania tej metodologii 10,1% (liczbę bezrobotnych według definicji w BAEL oszacowano na 1 757 tysięcy osób).

Natomiast najwyższą stopę bezrobocia odnotowuje się ciągle w województwie warmińsko-mazurskim. W lutym 2013 roku było to jedyne województwo, w którym stopa bezrobocia przekroczyła 20%. Wysoka stopa bezrobocia utrzymuje się w województwach zachodniopomorskim, kujawsko-pomorskim, podkarpackim, świętokrzyskim, lubuskim. Najniższa stopa bezrobocia jest w województwach wielkopolskim, mazowieckim, śląskim i małopolskim.

Zakończenie

Na początku XXI wieku refleksja nad przyszłością rynku pracy związana jest ściśle z oczekiwaniami związanymi z integracją europejską. Długo wyczekiwane członkostwo we Wspólnocie Europejskiej wprowadziło nasz kraj w nowy europejski – globalny – wymiar. Nastąpiły trudne czasy hiperkonkurencji, swobodnego przepływu zasobów ludzkich, nowych, elastycznych form zatrudnienia i występującego w całej Europie wysokiego poziomu bezrobocia. Dlatego konieczna jest wspólna refleksja naukowców, praktyków i polityków, nie tyle wspólne zadawanie trudnych pytań, ile próby znalezienia dla nich optymalnych odpowiedzi. Sytuacja na rynku pracy, oprócz oczywistego wpływu na stopień dobrobytu i rozwoju społeczeństwa, może też mieć znaczenie dla struktury demograficznej. Istnieje niebezpieczeństwo wystąpienia sprzężenia zwrotnego: niekorzystne warunki na rynku pracy mogą skutkować ograniczaniem dzietności, a w następstwie pogłębiać demograficzną zapaść, która będzie niekorzystna dla rynku pracy. Bardzo istotne jest zatem prowadzenie działań mających na celu zmniejszenie rozmiarów kryzysu oraz złagodzenie jego skutków.

Bezrobocie jest zjawiskiem wywołującym szereg skutków społecznych i gospodarczych. Gdy stopa bezrobocia rośnie, trzeba liczyć się z wyższymi kosztami świadczeń dla bezrobotnych, wyższymi kosztami funkcjonowania kas chorych, starzeniem się społeczeństwa (bezrobotni rzadziej decydują się na posiadanie dzieci), zmniejszonymi wpływami z tytułu podatków i składek na ubezpieczenie społeczne. Wysokie bezrobocie przekłada się m.in. na sytuację systemu emerytalnego – nie wpływają do niego składki od pracowników, nie są zasilane indywidualne konta emerytalne, co w przyszłości może oznaczać kłopoty z wypłatą świadczeń lub ich niewielką wysokość. Budżet ponosi koszty wypłaty zasiłków dla bezrobotnych i świadczeń na rozpoczęcie działalności gospodarczej oraz prowadzenia urzędów pracy. Gdyby bezrobotni pracowali, to nie tylko odpadłyby powyższe koszty, lecz również wzrosły PKB. Od ich dochodów odprowadzane byłyby składki na ubezpieczenia społeczne i zdrowotne, co przyczyniłoby się do poprawy bilansów Funduszu Ubezpieczeń Społecznych i Narodowego Funduszu Zdrowia. Bezrobocie jest częstą przyczyną opuszczenia kraju i poszukiwania pracy w innym państwie, gdy osoby bez pracy nie widzą dla siebie perspektyw życiowych w Polsce. Wyjeżdżają w ten sposób ludzie młodzi, wykształceni, znający języki obce. Dla polskiej gospodarki oznacza to szereg niekorzystnych zjawisk, wśród których można wymienić to, że ich podatki i składki emerytalne nie zasilają budżetu, w kraju zostaje rodzina, która często wymaga pomocy państwa (starsi rodzice lub dzieci, zwane eurosierotami). Zwalczanie bezrobocia na poziomie Unii Europejskiej polega na koordynacji działań wszystkich państw członkowskich w ramach tzw. strategii zatrudnienia, gdzie m.in. dba się o spójność społeczną oraz niwelowanie dysproporcji regionalnych w poziomie życia obywateli UE. Dotyczy to nie tylko samego zatrudnienia, ale również wyrównywania szans edukacyjnych i zwalczania dyskryminacji na rynku pracy. Każde państwo określa samodzielnie, jakie zastosuje narzędzia, aby zmniejszyć bezrobocie. Należą do nich reformy systemu podatkowego i zatrudnienia. Jednocześnie w każdym z państw bezrobotny ma zapewnione minimum egzystencji w postaci zasiłku dla bezrobotnych lub świadczenia socjalnego. Społecznie groźne są indywidualne następstwa pozostawania bez pracy. Dotyczy to w szczególności sposób osób bezrobotnych długookresowo. Z czasem tracą one kwalifikacje do pracy, ulegają społeczno-kulturalnej izolacji i biednieją. Pojawiają się problemy zdrowotne i psychiczne, które u osób pracujących występują z dużo mniejszym

natężeniem. Do potencjalnych skutków bezrobocia zalicza się poczucie braku wartości i rezygnację. Sukces osobisty i uznanie społeczne zależą w dużej mierze od sytuacji zawodowej, więc bezrobotnemu brakuje tej pozytywnej oceny ze strony jego otoczenia. Problemy takie dotyczą szczególnie mężczyzn z wieloletnią praktyką zawodową, którzy po utracie pracy wpadają w depresję, łatwiej poddają się nałogom, tracą ochotę do życia. Z kolei młodym bezrobotnym brak pracy nie pozwala prawidłowo rozwinąć osobowości.

Bezrobocie wpływa bardzo niekorzystnie na młodych ludzi w wieku 16-24 lat, którzy nie uczą się, nie pracują i nie szkolą (w jęz. angielskim określa się ich jako *neets* – no education, employment or training). W porównaniu do swoich rówieśników czują się oni odrzuceni, zagubieni, zawstyżeni, zaniepokojeni, odczuwają brak bezpieczeństwa, mają nastroje depresyjne. Są bardziej skłonni do sięgania po narkotyki i stwierdzenia, że ich życie „straciło kierunek”. W tej sytuacji ich wejście w dorosłość jest od początku naznaczone poważnymi problemami z identyfikacją w społeczeństwie. Praca powinna być dla nich czynnikiem stabilizującym sytuację życiową, regulować rytm dnia i funkcjonowanie w społeczeństwie. Dlatego wiele programów walki z bezrobociem ukierunkowanych jest na ludzi. Przewidziane w opracowaniu programy walki z bezrobociem i aktywizacji bezrobotnych wspomagają ich w nabywaniu pragmatycznych umiejętności na rynku pracy. Ich różnorodność sprawia, że instytucje odpowiedzialne za opiekę nad bezrobotnymi mogą dotrzeć ze swą ofertą do różnych grup bezrobotnych. Ze strony państwa realizowana jest polityka prozatrudnieniowa oraz tworzone prawo uelastyczniające rynek pracy. Podstawowym celem polityki makroekonomicznej powinien być wzrost produktywnego i efektywnego zatrudnienia. Ważne jest podnoszenie jakości zasobów ludzkich poprzez kształcenie, szkolenie i aktywizację zawodową, a także przekwalifikowywanie dla potrzeb określonych przedsiębiorstw i gałęzi gospodarki.

Ojciec Święty Jan Paweł II, nazywany „papieżem rodziny”, zwraca uwagę na problem bezrobocia także w dokumentach poświęconych rodzinie. W *Liście do Rodzin*, ogłoszonym 2 lutego 1994 roku, z okazji Międzynarodowego Roku Rodziny, Papież podkreśla, że bezrobocie stanowi w naszych czasach jedno z najpoważniejszych zagrożeń dla życia rodzinnego i dlatego niepokoi współczesne społeczeństwa (por. LDR 17). Bezrobocie, zdaniem Papieża, stanowi wyzwanie dla polityki państwa i ważny przedmiot dla refleksji katolickiej nauki społecznej. Rozmiary zjawiska, jego negatywne skutki powodują, że trzeba jak najszybciej szukać odpowiednich środków zaradczych. Jan Paweł II apeluje do kompetentnych osób i instytucji o podejmowanie odważnych decyzji w tej dziedzinie (por. LDR 17). Troska o ludzi, zwłaszcza rodziny dotknięte bezrobociem, nie może ograniczać się jedynie do własnego kraju. Istnieje moralny obowiązek, by objąć nią także rodziny żyjące w stanie skrajnej nędzy, ze względu na brak pracy zarobkowej, w różnych zakątkach świata.

Jakże aktualne i pełne nadziei pozostają słowa Jana Pawła II wygłoszone w Międzynarodowym Biurze Pracy w 1982 roku: „Odrzucam myśl, aby współczesna ludzkość, zdolna do urzeczywistnienia wspaniałych osiągnięć naukowych i technicznych, nie potrafiła znaleźć rozwiązania tak głęboko ludzkiego problemu, jakim jest bezrobocie.”

BIBLIOGRAFIA

1. Bauman, Zygmunt. 2002. *Życie na przemiał*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
2. Borkowska, Stanisława. 1997. Świat pracy na przełomie wieków, „Polityka Społeczna” 1997, nr 11.
3. Borkowski, Tadeusz. 1996. Marcinkowski A., *Socjologia bezrobocia*, Interart, Warszawa 1996.
4. Buzan, Barry. 1999 *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies, in the Post-Cold War Era* Harvester Wheatsheaf, London 1999

5. Gierszewski, Janusz., 2013. *Bezpieczeństwo społeczne. Studium z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Difin, Warszawa 2013.
6. Gierszewski, Janusz., 2013 *Organizacja systemu bezpieczeństwa społecznego*, Difin, Warszawa
7. Kaźmierczak, Tadeusz., 1996. *O stygmatyzacyjnym efekcie pomocy społecznej*, [w:] T. Kaźmierczak, M. Łuszczynska, *Wprowadzenie do pomocy społecznej*, Biblioteka Pracownika Socjalnego, Wydawnictwo Internat, Warszawa 1996.
8. Koziej, Stanisław. 2003 *Współczesne problemy bezpieczeństwa międzynarodowego i narodowego*, Biuro Badań Strategicznych PWSBiA, Warszawa,
9. Kwiatkowski, Eugeniusz.: 2002 *Bezrobocie. Podstawy teoretyczne*. PWN Warszawa
10. Leszczyński M., *Bezpieczeństwo społeczne a bezpieczeństwo państwa*, Kielce 2009.
11. Lewis, Oscar., 1976 *Nagie życie*, przeł. Z. Kierszys, PIW, Warszawa 1976, t. I–II.
12. Mlonek, Krystyna.: 1999 *Bezrobocie w Polsce XX wieku w świetle badań*, Krajowy Urząd Pracy, Warszawa , op. cit.
13. Rajkiewicz, Antoni. 1988 *Potrzeba bezpieczeństwa socjalnego*, „Polityka Społeczna”, 1988, nr 3.
14. Sawicka, Katarzyna. 2010. *Socjoterapia*. Warszawa: Kompendium.
15. Skrabacz, Aleksandra., 2012 *Bezpieczeństwo społeczne. Podstawy teoretyczne i praktyczne*, Elipsa, Warszawa 2012.
16. Stopa bezrobocia, luty 2013: Unemployment rates, seasonally adjusted, February 2013.png, Eurostat, 2013,
17. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php?title=File:Unemployment_rates_seasonally_adjusted_February_2013.png&filetimestamp=2013040208074
18. Strategia Bezpieczeństwa Narodowego RP z 2007 r.
19. Tomaszewska, Katarzyna. Kłos, Alicja. 2013 *Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu bezrobotnych na przykładzie województwa podkarpackiego*. Studia Scientifica Facultatis Pedagogicae , Rużemberok 2013
20. *Wykluczenie społeczne a bezpieczeństwo państwa*, maszynopis złożony do druku.